

Галина ТКАЧУК,
професор кафедри теорії та методик
дошкільної і початкової освіти
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

Технології формування зв'язного мовлення молодших школярів засобами художніх творів В.О.Сухомлинського

Більшість науковців і практиків початкової мовної освіти вбачають навчання дітей рідної мови в розвитку мовлення як засобу спілкування та пізнання довкілля. Корифеї вітчизняної педагогіки і методики (К.Ушинський, С.Русова, Ш.Амонашвілі, О.Божович, Л.Виготський, В.Сухомлинський, О.Савченко, А.Богуш та ін.) пов'язували реалізацію головної мети розвитку мовлення з виконанням різних вправ, формуванням у дітей здатності зв'язко, логічно, грамотно, правильно висловлювати власні думки.

У психології мовлення розглядається як процес породження й сприйняття висловлювання (М.І.Жинкін, Л.С.Виготський), як вид специфічної діяльності людини (О.О.Леонт'єв, Г.І.Шукіна), інші вважають, що мовлення – це різновид людської діяльності (І.Зимня, Т.Ладиженська, А.Маркова, А.Зимульдінова, Л.Варзацька).

Водночас із середини 70-х років минулого століття визначився ще один пріоритетний напрям – розвиток мовного чуття, а в програмах виокремився спеціальний розділ освітньої роботи з розвитку мовлення.

Проблема чуття слова, любові до слова, рідної мови пронизує усі педагогічні праці В.Сухомлинського. Рідна мова, за його словами, це безцінне духовне багатство, у якому народ живе, передає з покоління у покоління свою мудрість і славу, культуру і традиції. Він називає рідну мову "невмирущим джерелом", з якого дитина черпає уявлення про довкілля, про свою родину, про своє село чи місто, про весь свій край [7, с. 20–26]. Проблему життя слова педагог відносить до найтоншого і найважливішого, що є в діяльності початкової школи. А щоб слово, особливо художнє, образне, поетичне, жило у дитячій творчості, у спілкуванні між дітьми і дорослими, треба багато працювати. А звідси і заповідає: "Щоб збагатити культуру педагогічного процесу, треба насамперед виховувати любов до рідної мови", "Школа стає справжнім осередком культури лише тоді, коли в ній панують чотири культури: культ Батьківщини, культ Людини, культ книги і культ рідного слова" [5, с. 5].

На глибоке переконання В.О.Сухомлинського, краса, багатство, відтінки і пахощі слова відкриваються у поетичній мові народної казки, пісні, співанці, прислів'ях і приказках, легендах і билинах, ігровій музичній і танцювальній народній творчості.

Василь Олександрович розглядає процес навчання і виховання як єдине педагогічне ціле. Вчителя-гуманіста турбували думки про те, як домогтися органічного взаємозв'язку навчання з усіма сферами духовного життя учнів, особливо з розумовою працею, пізнанням, творчістю, емоціями, з інтелектуальними почуттями. Звідси, розвиток зв'язного мовлення потрібно розглядати як один із елементів змісту навчання, розвитку і виховання учнів. Засвоєння такого змісту в цілісному навчально-виховному процесі передбачає інтегрований характер розвитку мовлення, спрямованого на формування в учнів мовленнєвих умінь з урахуванням "зони їх найближчого розвитку" (Л.Виготський).

На думку провідних педагогів, рідне слово – найкращий учитель, що відчиняє двері у новий, ще не пізнаний світ. Саме рідній мові В.О.Сухомлинський надавав першорядного значення в системі шкільних предметів. На його переконання – мова – духовне багатство народу. Він прагнув до того, щоб це життєдайне джерело – багатство рідної мови – було відкрите для дітей з перших кроків їхнього шкільного життя. Роль цього засобу в початковій школі неможливо переоцінити.

Сучасна школа переживає період переосмислення підходів, відмови від усталених традицій і стереотипів. Прагнення оптимізувати навчально-виховний процес зумовило появу нових і вдосконалення нині суцільних педагогічних технологій, подальший розвиток яких пов'язаний із реалізацією сучасної концепції освіти і виховання.

Існує тісний зв'язок педагогічних технологій із педагогічною майстерністю вчителя. Ось тому сьогодення вимагає від педагога високого професіоналізму, володіння сучасними технологіями навчання і виховання, бажання та вміння постійно вчитися і самовдосконалюватися. Водночас у сучас-

них умовах неодмінною якістю навчально-виховного процесу є його особистісна зорієнтованість, визнання молодшого школяра суб'єктом навчальної діяльності.

За висловлюванням В.Сухомлинського, "головне завдання початкових класів – це навчити дитину вчитися. Навчити її користуватися тим інструментом, без якого їй з кожним роком усе важче й важче оволодівати знаннями [6, с. 426–436]. До зазначеного уміння В.О.Сухомлинський неодноразово привертав увагу вчених і педагогів-практиків, розглядав його як необхідну умову повноцінного навчання молодших школярів. Це новоутворення Василь Олександрович образно називав інструментом, за допомогою якого особистість все життя оволодіває знаннями.

У структуру вміння вчитися відомий педагог включав п'ять умінь: спостерігати явища навколишнього світу; читати; писати; думати; висловлювати думку про те, що я бачу, чую, роблю, спостерігаю.

Справді, кожна дитина бачить навколишній світ по-своєму, тому вчителю потрібно зрозуміти, як спілкується вона з навколишнім світом – джерелом думки, мислення, розумового розвитку. "Потяг до знань, – пише В.О.Сухомлинський, – прагнення до пізнання істини, як відомо, має своїм першоджерелом захоплення дитини тим, що відкривається їй у світі, а потім і в ній самій" [6, с. 5–279]. Отже, вчити дітей спостерігати й бачити явища навколишнього світу – необхідна умова мовленнєвого розвитку дитини.

Розвиток мовлення учнів – одне з основних завдань курсу "Літературне читання" в початковій школі. Від рівня сформованості мовленнєвих умінь і навичок під час навчання читати залежить успішність вивчення всіх навчальних предметів.

Можливості літературного читання в мовленнєвому розвитку молодших школярів важко переоцінити. Адже література занурює учнів у стихію рідного слова, ознайомлює їх із творами золотого фонду культури, вчить сприймати художнє слово. Спілкуючись з художнім твором, дитина висловлює свої емоції, пізнає закономірності літератури як мистецтва слова, розширює та поглиблює свої уявлення про дійсність, вчиться висловлювати свої почуття.

Навчальним матеріалом з розвитку зв'язного мовлення учнів початкових класів радимо добирати художні твори В.О.Сухомлинського. Він написав понад 1500 казок, оповідань, притч. Це збірки "Гаряча квітка", "Чиста криниця", "Пшеничний колосок", "Вічна тополя", "Вогнегривний коник". На жаль, вони вийшли в світ після того, коли видатний педагог пішов із життя.

Видання "Вогнегривний коник" упорядкувала доктор педагогічних наук, професор, академік

НАПН України Ольга Василівна Сухомлинська. Це збірка мудрих і повчальних казок, оповідань, притч, новел, написаних В.О.Сухомлинським для дітей молодшого та середнього шкільного віку. Ольга Василівна, донька автора, зазначає, що Василь Олександрович "хотів навчити дітей думати, відчувати, радіти й сумувати не лише своїми власними radoщами й печалями, а й татовими й маминими, дідусявими й бабусиними, братовими й товаришевими, зайчика і синички, верби і тополі, місяця й вітру, всієї нашої землі" [8, с. 428].

Отже, формою реалізації навчального матеріалу з розвитку зв'язного мовлення були насамперед тексти творів В.О.Сухомлинського, розроблений нами дидактичний матеріал з картками-завданнями, літературні словники, учнівські твори-мініатюри, картини та учнівські ілюстрації. Головна мета цих матеріалів – навчити молодших школярів спілкуватися, створювати тексти різних типів і жанрів, тобто практично оволодівати мовленнєвими вміннями.

У формуванні мовленнєвих умінь як загальнонавчальних слід використовувати систему вправ і завдань інтегрованого характеру, особливістю яких є взаємозв'язок змістового, мотиваційного, діяльнісного, літературно-творчого компонентів процесу навчання. Такий підхід має великі резерви для формування умінь з усіх видів мовленнєвої діяльності – передбачає слухання-розуміння, читання, говоріння, а також засвоєння мовного матеріалу шляхом спостережень за його функціонуванням у тексті під час виконання відповідних вправ і завдань мовного, мовленнєвого і комунікативного спрямування.

Змістовий компонент процесу навчання охоплює елементарні поняття про мовлення, його типи, жанри і знання про способи діяльності під час виконання вправ таких видів: інформативно-змістових, структурно-композиційних, граматики-стилістичних і вправ з редагування тексту.

Так, інформаційно-змістові вправи допомагають учням оволодіти змістом висловлювання в умовах спілкування. Для спілкування нами був прочитаний твір В.О.Сухомлинського "Щоб метелик не наколовся" і поставлені такі запитання:

- Де гуляла дівчинка Зоя? (У саду).
- До якого дерева вона підійшла? (До акації).
- Хто літав над акацією? (Метелик).
- Чого застрашилась Зоя? (Щоб метелик не налетів на колючку акації).
- Що зробила Зоя? (Зломила колючки).
- Навіщо Зоя колючки зламала? (Щоб метелик не наколовся).

Відповіді учнів на запитання за прочитаним чи прослуханим твором сприяли удосконаленню умінь усного мовлення. Водночас, робота з текстом перед-

бачила розв'язання ширшого кола завдань. Учні розкрили тему і головну думку тексту, вмотивували вибір заголовка до нього, визначили жанр прочитаного твору – оповідання.

Прочитані опорні слова дали можливість засвоїти граматичні знання з теми "Частини мови", побудувати зв'язні висловлювання:

Зоя	підійшла	гострі-прегострі
сад	літає	барвистий
акація	належить	колюча
колючки	зломилася	
метелик	побачила	
мама	не наколовся	

Запропоновані тести сприяли повноцінному сприйняттю змісту твору, діалогічному та монологічному розвитку мовлення:

Дівчинка Зоя гуляла: а) на вулиці; б) в саду; в) в парку.

Вона підійшла: а) до калини; б) до берези; в) до акації.

Над акацією літав: а) метелик; б) жук; в) оса.

Мама побачила й запитує:

"Нащо зламнеш?" а) голки; б) колючки; в) шпильки.

Склади зв'язну розповідь.

Отже, вправи і завдання цього виду охоплювали смислове сприймання твору, мислительну обробку й інтерпретацію прочитаного, володіння елементами літературознавчими і мовними уявленнями, розвиток мовленнєвого слуху і пам'яті. Опорні слова тексту забезпечують розуміння сказаного співрозмовником, допомагають створити мовленнєву реакцію – створити зв'язну розповідь.

Такими є *структурно-композиційні вправи*. Учні запропонували прочитати твір В.О.Сухомлинського "Дідусь і Андрійко" і виконати такі завдання:

1) Поділіть текст на логічно закінчені частини.

2) Визначте в кожній частині головне:

- Андрійко поліз на шовковицю.
- Пішов дощ.
- "Що ж його робить?" – дідусь сидить під шовковицею.
- Дідусь побачив Андрійка.
- Андрійко спустився з дерева.
- "Чого це дідусь такий добрий сьогодні?"

3) Передавайте зміст твору, дотримуючись послідовності та зв'язності.

4) Доповніть речення:

Привабили Андрійка чорні, ..., ..., ягоди.

Сидить під шовковицею дідусь у ... сорочці.

Голова у діда біла,

5) Як розумієте вислів: "голова біла, як молоко"?

6) Побудуйте "Асоціативний куш" – ключове слово "Андрійко". Який він?

7) За аналогією складіть свою розповідь – літературна творчість.

Зауважимо, що тексти з діалогами можуть слугувати ілюстративним матеріалом, опорою для учнів у побудові власних висловлювань. Безперечно, таку роботу варто поступово ускладнювати.

Граматико-стилістичні вправи функціонально розкриваються на синтаксичному рівні, спеціально дібраних текстах. На думку Л.О.Варзацької, одним зі шляхів розв'язання цієї проблеми є вивчення всіх розділів програми з мови на основі мовленнєвої діяльності учнів. А основним засобом створення мовленнєвих ситуацій є текст, вважає авторка, у поєднанні з дидактичною грою чи картиною [3, с. 23].

Зауважуємо, що метою цього навчання є створення умов (змісту, методів, технологій, середовища) для індивідуальної самореалізації учня, розвитку і саморозвитку його особистісних якостей, забезпечення гармонійного розвитку всіх видів мовленнєвої діяльності, формування комунікативних умінь. Організація навчання проводилась на засадах всебічного врахування індивідуальних потреб і можливостей учня, глибокої поваги до його особистості, ставлення до нього як до свідомого і відповідального суб'єкта навчально-виховної взаємодії з учителем і ровесниками. Це не що інше, як особистісно орієнтоване навчання, гуманне суб'єкт-суб'єктне навчання і виховання.

Вправи з редагування передбачали удосконалення тексту в змістовому, структурному, мовленнєвому та інтонаційно-виразному виголошенні:

1. Розмістити слова в рядках так, щоб вийшли речення:

весняний, був, ранок, тихий гілочці, шпак, голій, голосно, клена, на, заспівав

("Шпак прилетів" В.О.Сухомлинський).

2. Склади текст. Розмісти речення в такому порядку, щоб вийшла зв'язна розповідь. Добери заголовок.

– Фіалка в полі дивилась на світ своїм радісним фіолетовим оком.

– Подружили бджілка і фіалка.

– Багато разів на день прилітала бджілка до фіалки – брала пилок і нектар.

– А бджілка жила у вулику.

– Раділа фіалка своїм подрузі.

("Фіалка і бджілка" В.О.Сухомлинський).

3. Прочитай початок тексту. Продовж розповідь.

Зайчик і горобина

Засипало снігом землю. Нема чого їсти зайчикові. Побачив зайчик червоні ягоди на горобині. Бігає навколо дерева, а ягоди – високо. Просить зайчик: "Дай мені, горобино, одне гроно ягідок".

(В.О.Сухомлинський).

4. Прочитай текст, добираючи слова, потрібні за змістом. Впиши ці слова.

Діти влаштували на дереві ... для пташок. Щодня приносили ... насіння, пшеницю. А синичкам ... сала. Ось і сьогодні ... сало на ниточку.

Дмитрикові дуже хотілося ..., як ... синичка. Сів біля вікна й ... Прилетіла ..., сіла біля ... і дзьобає. Дзьобне і зашебече. ("Що найсмачніше?" В.О.Сухомлинський).

У мотиваційному компоненті особливо актуальні сьогодні думки видатного педагога, що школа – це духовна колиска народу. Для цього ми добирали такі казки, оповідання, притчі, які розкривали глибоку значущість, істинну, людську суть повсякденної дійсності, забезпечували створення в учнів позитивного емоційного ставлення до мовленнєвих вправ шляхом стимулювання різного роду почуттів. Їм співзвучні форми роботи, вправи і завдання, інноваційні технології, що розроблені нами на основі дібраних і систематизованих текстів-творів В.О.Сухомлинського. Це:

- "Сонце і Сонечко" – здатність дивитися і бачити, слухати і чути, дивуватись.
- Які сни сняться Сонечкові у люті морози?

Героє з а в д а н н я. Уявіть себе Сонечком (метеликом, жабкою, деревом, кущем, квіткою) і створіть своєрідні монологи.

У процесі такої роботи дитина намагається втілитися в образи неживої природи чи інших земних істот, а використання персоніфікації народжує глибоке співпереживання і умовне злиття з природою.

"*Пурпурова квітка*" – вчить дітей милуватися красою квітів, помічати ті зміни, які відбуваються з квіткою в різні пори дня і року.

Героє з а в д а н н я. Виберіть для себе найкращу квіточку; порозмовляйте з нею, похваліть її за красу.

Гра: "Вгадай колір слова". Слова: метелик, осінь, літо, сонечко.

Колір слова: тепле, ласкаве, променисте, лагідне; жовтогаряча, золота, щедра, багата, зачарована; червоне, різнокольорове, яскраве, веселе, гаряче; райдужно-червоний, плямистий, різнобарвний, веселий, білий.

"*Конвалія в саду*", "*Червоні маки за хатою*" – вчать передавати свої почуття словом; розвивають естетичний смак; розуміння впливу краси на емоційний стан людини.

"*Осінній день у лісі*", "*Як починається осінь*" – ці твори радимо опрацьовувати після екскурсії – походу до куточків краси. Учнівські твори уточнили і розширили знання ознак початку осені, посприяли розвитку спостережливості, творчої уяви.

У мотиваційному аспекті створювали систему завдань інтегрованого характеру, навчально-мовленнєві та ігрові ситуації, сюжетно-рольові ігри, ігри-інсценізації, ігри з правилами. Вирішальне значення у формуванні інтегрованої якості – зв'язне мовлення – має літературно-творчий компонент. Разом з тим В.О.Сухомлинський був переконаний, що робота над розвитком мовлення, мислення, уяви, фантазії у молодших школярів потребує особливого вміння і старанності з боку вчителя і учня, застосування інтерактивних технологій для пошуку потрібного слова у висловленні власної думки, побудови фрази, міні-твору чи казки. Василь Олександрович стверджував, "без казки – живої, яскравої, що оволоділа свідомістю і почуттями дитини, – неможливо уявити дитячого мислення і мовлення [6, т. 3, с. 40].

Отже, найважливішим засобом впливу на дитину, облагородження її почуттів, душі, думок, переживань є краса і велич, сила і виразність рідного слова, зокрема творів В.О.Сухомлинського. Роль цього засобу в початковій школі неможливо переоцінити.

Під впливом художнього слова творів В.Сухомлинського збагачується словник школяра, розвивається образність мовлення, поетичний слух, мовленнєво-творча діяльність, відбувається формування естетичних і моральних понять.

Замислюючись над питанням, як ефективніше організувати життя молодшого школяра, радимо звертатись до педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського, яка не втрачає своєї актуальності і сьогодні. Хочеться вірити, що пам'ять про видатного педагога житиме доти, поки існуюватимуть школи, учні, педагогічна наука.

Л і т е р а т у р а

1. *Антонець М. Я.* Проблеми розвитку творчої особистості вчителя у педагогічній спадщині Василя Сухомлинського / М.Я.Антонець // Початкова школа. – 2013. – № 9. – С. 4–6.
2. *Богуш А. М.* Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі. Монографія / А. М. Богуш. – К. : Видавничий Дім "Слово", 2008. – 272 с.
3. *Варзацька Л. О.* Методика розвитку зв'язного мовлення молодших школярів / Л.О.Варзацька та ін.. – К. : РНМК, 2012. – С. 7–12.
4. *Савченко О. Я.* Грані дидактичної системи В.О.Сухомлинського / О. Я. Савченко // Початкова школа. – 1993. – № 10. – С. 16–18.
5. *Сухомлинський В. О.* Серце віддаю дітям / В.О.Сухомлинський // Вибрані твори: у 5 т. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 5–279.
6. *Сухомлинський В. О.* Вибрані твори: у 5 т. / В.О.Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1978. – Т. 5. – С. 35–366, С. 426–436.
7. *Сухомлинський В. О.* Слово рідної мови / В.О.Сухомлинський // Українська мова і література у школі. – 1965. – № 5. – С. 20–26.
8. *Сухомлинська О. В.* Школа В. О.Сухомлинського в Павлішці (50–60-ті рр..) / О. В.Сухомлинська // Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття): навч.-метод. посіб. / за ред. О.В.Сухомлинської та ін. – Луганськ: Вид-во ДЗ "ЛНУ ім. Тараса Шевченка", 2010. – С. 316–355.
9. *Ткачук Г. П.* Методика позакласного читання у початкових класах: Навчально-методичний посібник / Г. П.Ткачук. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2010. – 264 с.